

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ЧАСУ У ПАМ'ЯТКАХ XVIII СТ.

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часовими у пам'ятках XVIII ст. різних жанрів. З'ясовано особливості функціонування власне українських і запозичених сполучників, зокрема досліджено, з якими значеннями функціонують сполучні засоби в аналізованих пам'ятках і які співвідносні слова їм можуть відповідати у головній частині.

XVIII ст. в історії української літературної мови стало одним із найсуперечливіших в оцінці дослідників. Ідеться про те, що в цей час українська мова поступово втрачає ті функції, які вона виконувала в попередні століття, зокрема була мовою офіційного діловодства. Натомість серед владних кіл починає все більшої ваги набирати мова російська, що перебирає на себе функції, втрачені українською, і водночас справляє на неї свій вплив. Варто зауважити, що раніше, а саме в другій половині XVII ст., відбувався зворотний вплив: "російська літературна мова зазнає сильного впливу української літературної мови" [1: 25].

Про "розірвання" єдиної літературної мови на дві – стару непереривну західну і нову східну пише І. Огієнко: "на східноукраїнських землях в XVIII віці розпочинаються сильні російські впливи, які, при допомозі урядових утисків, зовсім відірвали східну Україну від її давньої літературної мови" [2: 140]. Дослідник звертає увагу на іншу проблему зазначеного періоду – поділі Української держави не лише територіально, але й мовно.

М. К. Бойчук наголошує на тому, що у XVIII ст. українська літературна мова припиняє своє існування на західних територіях її замінює польська мова, а на східних – російська. На думку дослідника, ця мова була непотрібною як владі польській і російській, так і самому українському народові, оскільки "як у своєму архаїзованому, так і в своєму колонізованому варіантах вона на той час дуже віддалилася від живої мови українського народу" [3: 62]. Ідеться, передусім, про літературну мову, тобто про мову державного законодавства, урядування школи, науки, церкви. Однак це не означає зникнення української мови загалом, адже важко уявити собі український народ, який раптово перейшов на іншу мову, ту ж російську чи польську, а потім наново створює свою, українську.

М. А. Жовтобрюх заперечує думку про те, що стара українська літературна мова припинила своє існування і що між "старою" й "новою" українською літературною мовами існував повний розрив. На думку дослідника, можна говорити лише про звуження обсягу її стилістичної диференціації [4: 36], зокрема про занепад офіційно-ділового стилю староукраїнської мови (і перехід ділового листування, діловодства в Україні на російську мову), усунення також і зі сфери освіти, що призводить до занепаду і наукового стилю. Проте саме в зазначений період провідним стає структурно-типологічний різновид староукраїнської мови, в основі якого лежить жива народна мова [4: 37].

В. М. Русанівський пояснює перехід письменників з України з української на російську мову прагненням бути зрозумілими: "українські автори XVIII ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо, хотіли влитися в загальноросійський культурний контекст" [5: 130]. Мовознавець зауважує, що староукраїнська мова у зазначений період продовжує функціонувати, проте без перспектив подальшого розвитку, оскільки нею не видавалася друкована продукція. Ю. Шевельов також говорить про вплив російської мови: "вивчаючи пізньосередньоукраїнський період [це період після перших років XVIII ст. – М. С.], дослідник часто має справу з мішаниною української та російської мов у різних пропорціях" [6: 54].

В. В. Німчук зауважує, що "основні характеристики нової української мови склалися вже на кінець XVII ст." [7: 11]. Це дало підстави дослідникові кваліфікувати мову від кінця XVII ст. як "новоукраїнську".

В. А. Передрієнко в цей період виділяє п'ять стилів: художній, публіцистичний, науковий, діловий і конфесійний (також формується епістолярний жанр). Пам'ятки епістолярного жанру, на думку В. А. Передрієнка, засвідчують "вирішальну роль живомовного компонента в історично тривалому процесі становлення національної літературної мови" [8: 95]. Досліджуючи приватне листування представників тодішньої соціальної верхівки, мовознавець стверджує, що вони користувалися живою народною мовою, хоч і оформленою відповідно до звичних тоді літературно-писемних вимог [8: 122]. Остання третина XVIII ст. засвідчує перехід соціальної верхівки на російську мову, а в середині й другій половині XVIII ст., на думку В. А. Передрієнка, відбувається перехід староукраїнської літературно-писемної мови до нової літературної мови, що формувалася на народній основі: "в кожному структурно-функціональному стилі і жанрі XVIII ст. фіксується більш-менш значна кількість народно-розмовних елементів, причому засвоєних як природна частина лінгвостилістичної тканини" [9: 31].

М. Мозер поділяє XVIII ст. на три підперіоди: 1) 1700-1722 рр. ("перша фаза доглибної русифікації кадрів і мови"); 2) 1723-1764 рр. ("потужні русифікаційні тенденції перемижуються з періодами часткової автономії Гетьманщини"); 3) 1765-1786 рр. ("урядування та діловодство ведуться майже виключно російською мовою" [10: 286-287]). Аргументуючи такий поділ свідченнями з пам'яток, дослідник зауважує все більше зростання частки російської мови у діловодстві, зокрема, "російська мова у східноукраїнському діловодстві представлена тим дужче, чим офіційніший характер має документ" [10: 300]. Тож ідеться про поступове відмирання української ділової мови на українських теренах. Загалом М. Мозер доходить висновку, що українська мова у Східній Україні на певний час припиняє функціонувати "як знаряддя культурної комунікації" [10: 302], чим самим він ставить під сумнів тезу про тяглість розвитку літературної мови загалом.

Отже, спільною для всіх дослідників є думка про поступове витіснення у XVIII ст. української мови не лише з діловодства, але й приватного спілкування, зокрема листування. Тому важливим завданням є дослідити окремі мовні рівні, зокрема синтаксичний, виявити запозичення у них з інших мов – російської та польської. А також з'ясувати, як територіальний поділ пам'яток впливає на функціонування в них тих чи інших сполучних засобів.

Метою статті є дослідження особливостей семантики і структури складнопідрядних речень часу у пам'ятках XVIII ст., уживання в них сполучних засобів.

Одним із найпоширеніших сполучників у староукраїнській мові XVIII ст. є сполучник **як**, що, на думку дослідників, був властивий розмовній мові [11: 248], тому його вживання свідчить про наближення писемної мови до розмовної. Найуживанішим він виступає у документах, лікарських і господарських порадижках. Сполучник **як** є загальночасовим, тобто виражає значення часу в широкому розумінні.

В аналізованих конструкціях зі сполучником **як** представлено відношення одночасності та різночасності:

І. Одночасність:

1. Відношення повної одночасності передбачають наявність дієслів-присудків переважно у формах дієслів недокожаного виду: **Як** посилав, мовить, мене атаман Леско Кривец одкоповати грошей, **то** говорив так (АП, 1711, 235); А потимь, **якъ** де, онь, Савостяновъ, **от** попа ехаль въ квартиру свою, **то** той козакъ Урмѣничъ сидѣль въ шинку (ДНРМ, 1732, 242-243); А **якъ** тратили <,> онь, Карпенко, в них просился <,> чтоб душею даровали (1735, 269);

2. Відношення часткової одночасності представлені конструкціями, в яких переважають різновидові форми дієслів-присудків: коли протягом тривалої дії, вираженої формою недокожаного виду, відбувається коротка, завершена дія, виражена формою докожаного виду: А **якъ** ишли до винници, римського <,> сторговаль Илко перепустъ горѣлки (ДНРМ, 1714, 68); Я гроши отдала Герасимовѣ, зятевѣ, **якъ** ехаль до пѣна в Сорочинцѣ (1728, 186); И **якъ** онь ставъ ко двору его приближатис, **то** онь, не допуская его въ двор, ворота затворив (1732, 243); хотѣль мене допитатися правди Иванъ за пляшку горѣлки, **якъ** приходиль я на тѣкъ Сѣренкой к молотником (1752, 325); которій **тогда** увидѣли, **якъ** уже к самому зближилис (ЯМ, 1739, 283).

2. Різночасність, у яких дієслова-присудки в обох предикативних частинах (або лише в підрядній) виражені формами докожаного виду:

1. Слідування, у яких дія головної частини слідує за дією підрядної: **Як** же атаман, розв'язавши гроши, розсипав все самии копѣйки, **тогда** я, асаул, жменю копѣюк собѣ взяв (АП, 1711, 235); **Якъ** приишоль староста до двора Потиличиног[о] і застал Ермолу, в хатѣ лежачого, на постелѣ, и порваль за волоси і поволук вон іс хати в сѣнцѣ, надвор (ДНРМ, 1726, 179); И пот[о]м, **якъ** Трифановский сказаль: "Озмѣт же его в винницу <,> я еще завѣтра поновлю", такъ оны и розишлися (1731, 238); А еи мужъ Хома, **якъ** в домъ привела его, пьяного, никуда уже днемъ не ходиль і не ездиль (1740, 288);

2. Швидке слідування дій, у яких наголошено на незначному часовому інтервалі між діями головної і предикативної частин, переважно у головної частині в таких реченнях ужито прислівник, що уточнює значення сполучника: И **якъ** привели мнѣ коня оног[о] <,> **такъ заразъ** отпустилем Калчиновца (ДНРМ, 1728, 189); а **якъ** ти вирвался, **то заразъ** пошоль і звѣстиль братовѣ его Семену (1740, 275); и **якъ** почне о(т) береговъ топи(т)ся, **заразъ** вкидай туда сѣрки потроху уто(ль)ченой по колко кроть (ЛГП, 27);

3. Передування, у яких дія головної передує в часі дії підрядної частини: А **пред тимъ времьмъ**, **якъ** мѣла родити, за нѣсколко дній, пришовши он же, Клѣтченко <,> ночью порою до неї, Гарпини Деревянчихи, и говориль ей такіє слова (ДНРМ, 1729, 215); А **наперед того**, **якъ** панъ Яковъ велѣль покоиногo Івана кіями бити, то Яковъ Рожанській, староста березовській <,> вдарил Івана въ свѣтлицѣ по щокахъ <,> и въ комнату отпровадил (1731, 240). Цей тип відношень представлений лише двома прикладами у документах написаних 1729 р. (Справа жительки с. Івахників Горпини Дерев'янченко, козацької вдови, що втопила у річці позашлюбну дитину) та 1731 р. (Справа про вбивство козака с. Березовиці Івана Кононенка панами Яковом і Василем Трифановськими та їх старостою Яковом

Рожанським). В обох реченнях для вираження передуювання дії головної частини дії підрядної, вживаються сполучення – **перед тимъ времямъ, наперед того**.

Власне особливістю функціонування сполучних засобів в аналізованій період є все частіше вживання прийменниково-займенникових сполучень та прийменниково-іменникових сполучень із займенником, що в сучасній українській мові становлять частину складеного сполучника. Вони слугують для увиразнення семантики загальночасового сполучника: Приехали Трохим Крис. з Титом и вручили реестр горѣлки **посля того, якъ** перестали, по силѣ запрѣтителного указа, робит, у винницѣ оставшойся (ЯМ, 1738, 194); а **посля того, якъ** прийшли всѣ в столовую гетманскую, то генерал аншефъ Румянцов дарил Лѣвѣну лошад свою со всѣм убором (1740, 328). У першому прикладі прийменниково-займенникове сполучення **посля того** ще зберігає власне наголошення, у другому його можна розглядати як частину складеного сполучника. Порівняймо попередні приклади, у яких порядок зі сполучником ужито сполучення **перед тимъ времямъ, наперед того**, проте одиничні приклади не дозволяють стверджувати, що ці сполучення функціонують уже як усталені складені сполучники. Тобто можна зробити висновок, що у цей час ще триває процес їхньої граматикалізації.

Трапляються приклади, в яких сполучник **як** виступає у конструкціях, у яких часове значення обмежене певними рамками тривання дії, а саме початковим її моментом: бо ми з Грицком зазналися **од того часу, як** он дал мнѣ вуз соломи й одного часу говорил мнѣ (АП, 1715, 271); а с половины снѣгъ з метелицею великий в **первое от того времени, якъ** потерался декавр: 15 ч. (ЯМ, 1735, 3). У таких складнопідрядних конструкціях також ужиті в головній частині сполучення, що уточнюють значення сполучника, дозволяють однозначно кваліфікувати відношення між частинами. Те, що вони не становлять частини "складеного сполучникового виразу" (за термінологією Л. А. Булаховського) [12: 26], засвідчує варіативність одного з компонентів (різні іменники – **часу, времени**), а також наявність у другому прийменниково-іменниковому сполученні з займенником слова **первое**.

Близькими до таких конструкцій є речення, у головній частині яких конкретизовано "часову відстань між діями" [13: 218]. Так, в одному документі, написаному сотенним писарем Іваном Лахневичом 1730 р. (Слідство за скаргою власника с. Свидівця Михайла Циганчука на козаків, що ніби захопили його ґрунти) вжито кілька таких конструкцій: что **лѣтъ тому будетъ болшь пятидесят** <,> **якъ** купил ґрунтъ тесть его покоиний Иван Михно не в подданнаго пана Циганчука Яреми Кривоноса <,> но в козака Хвеска (ДНРМ, 1730, 223); что **лѣтъ тому будетъ тридцят сѣмь** <,> **якъ** приишол в село Свѣдовецъ з Кобижчи, на волномъ мѣсцу поселился (1730, 223); что **будетъ тому лѣтъ десят, якъ** купилъ ґрунтъ в попа тамошнего за чтири на дцят золотих (1730, 225). Їхньою особливістю, порівняно з попередніми конструкціями, є те, що у них важливішою є часова відстань між діями, а не початковий етап. Як видно з наведених прикладів, для таких конструкцій властивий сталий порядок слів, варіюються лише числівники. Якщо часовий сполучник стоїть не на початку підрядної частини, то темпоральне значення до певної міри послаблюється, натомість посилюється означальне: что по доношенію полковника Ахтирсакаго Лесевицакаго, а по приказу князя Госсен Гомбургского в юрисдикцѣи св. Лазара, там во Лвовѣ викопали нѣкоторую женщину з земля, **уже три неделѣ якъ** погребенную (ЯМ, 1735, 18).

Сполучник **як** ужитий і в реченнях, у яких підрядна частина розгорнуто виражає час дії головної частини: В понеделѣковій, сентябра<,> 8 <,> день, сего году, порался онъ на току около пашнѣ вранцѣ, **якъ** начало слонце зходит (ДНРМ, 1740, 282); Бѣда былъ до прама пьянъ, и в домъ свой, **якъ** слонце заходило, пришовши, и спатъ лягъ (288).

У складнопідрядних часових реченнях зі сполучником **як** уживаються різні співвідносні слова¹. Крім **то, тогда**, у пам'ятках засвідчене вживання співвідносного **так**: А **як** зъехалисмося уже до господ, **так** он, Петро Погрѣбний, повѣдал мнѣ (АП, 1704, 227); а **як** приишов из дороги, **так** тое висвѣдченнее Цецурою мнѣ люди ознаймили (227); Потим **як** стали его допитоватися самой skutечной правди, **так** он Грицко Пѣтушенко признался (1715, 271). В аналізованих пам'ятках ще функціонують такі: **потом (потим)** – А **потомъ, якъ** сказаль атаман, ... такъ он сталъ лаяти атамана (ДНРМ, 1728, 193); **часом** – А **часомъ, якъ** надобно мнѣ, Филипу, до комори <,> то ключъ господаремъ Иваненкомъ давань мнѣ билъ (1725, 169) (в останньому реченні дії повторювані, що зумовлює появу умовного відтінку); **рано** – Сего дня з ночлѣга вставши **рано, якъ** мѣсяць зійшоль, приехали в Ромень скоро свѣтъ и обѣдали (ЯМ, 1736, 85).

У сучасній українській літературній мові кількість співвідносних слів, зокрема "співвідносно-конкретизуючих" більша, ніж у староукраїнській мові. Крім зазначених співвідносних слів, у пам'ятках XVIII ст. можна виявити також "співвідносно-уточнюючі" (за термінологією М. С. Семенюченко), що виступали у складнопідрядних реченнях, підрядна частина яких "накреслює якийсь вужчий відрізок у межах ширшого часового значення, вираженого цим словом, тобто уточнює його" [13: 144]. Наприклад:

¹ Ці співвідносні слова М. С. Семенюченко називає співвідносно-конкретизуючими, оскільки вони "виражають дуже узагальнені часові поняття" [13: 142]. Крім наведених, у сучасній українській мові засвідчені такі, як **тепер, іноді, потім, якщо, завжди, весь час, тим часом, того разу, кожен раз, зараз, нині, давно, згодом, часом, раз, одного разу** тощо [13: 143].

иж еще у **осень** пред Собором св. Архистратига Хр. Михаила, **як** булисмо тилко двое нас з небожкою дѣвкою в дому, **того часу** з оною первий раз грѣх телесний пополниме (АП, 1703, 214); же **еднои ночи**, **як** ночовала на рынку, стерегла горѣлки Юрчишиной, **того часу** там же, на ринку, ночовав над своєю капустою, над кадовбом, Стецко Швець, й сторожи були там (1712, 240); **едного часу як** седѣл Переваруха на селѣ з людми у зеленом жупанѣ, еден чоловѣк, там же сидячи, зажартовав, мовячи (244); же **прошлого року о Петри**, **як** роздавали горѣлку гетманскую, **тогда** пняи ми зійшлися з Іванихою Рунчихою и вшетечний грѣх учинили (1714, 264); И поишли од шинкаркы Безкровной **вечеромъ**, **якъ** статокъ с поль в село приишоль и слонце еще не зайшло, и болше к ей, шинкарцѣ, не приходили (ДНРМ, 1740, 284); чтоб на поле наше гною навозил, а **весною**, **якъ** буде спахиват, смѣшаль з землею (ЯМ, 1740, 380). У наведених реченнях, на відміну від сучасної української мови, поряд зі співвідносними уточнювальними наявні і конкретизуючі слова. У такий спосіб наголошується на одночасності дій підрядної і головної частин. Такі засоби ускладнення речення можна пояснити незавершенням процесу становлення складнопідрядних речень з підрядними часовими у відповідний період.

Отже, сполучник **як** у XVIII ст. трапляється в реченнях із різними часовими відношеннями і в пам'ятках різних жанрів, що було зумовлено його активним функціонуванням в аналізованій період.

Одним із найпоширеніших загальночасових сполучників у мові пам'яток XVIII ст. був сполучник **когда**. Не засвідчений він у староукраїнській мові XIV-XV ст., проте фіксує його Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. [14: 14: 159] Власне активне функціонування цього сполучника у XVIII ст. є наслідком впливу російської мови [15: 106].

Сполучник **когда** був синонімічним **коли**, так само вживався у реченнях для окреслення одночасності і послідовності дій [14: 14: 159]. І в тих, і в тих могли вживатися співвідносні слова. Конструкції, в яких дії головної і підрядної частин виступали як одночасні: **когда** мы приходили къ гаю поповому, под Подоловь <,> онъ, Павель, з Левченкомъ нагнал насъ (ДНРМ, 1710, 47); А **когда** зъ рѣчи сталисмо того дяка воровство являти <,> и к нему привѣмѣшовати <,> онъ, Бубенко, почаль тому таитися, мовячи (1714, 65); **Когда** былъ еще сотником роменскимъ покойній Яковъ Лукьяновичъ, тогда належалъ я в службѣ до его, Лукьяновича (1728, 201); **Ко(г)да** буду приижджати до Киева, буду особливи(й) листь до бѣм. добродѣя писати (П. л., 1723, 34); и **когда** наша армѣя стала к горам зближатис, **то** ввес лагер мало застановился (ЯМ, 1739, 282).

Трапляються речення, в яких для підкреслення одночасності вживається корелят **в тот час**: **когда** начавъ Марковичъ строитис въ Ромнѣ, **в тотъ час**, ради разширення дворового <,> повелѣль и юй помѣжного отчизного дворища уступитис <,> и знести будинки (ДНРМ, 1728, 202); О чомъ **ког(ъ)да** тое з(ъ) нами сва(т)ство зачиналось, **то в(ъ) то(т) ча(с)** писали(с)те и вм. м(с). пѣнь до мене (П. л., 1723, 38). У наведених реченнях конструкція **в тот час** і сполучник **когда** розміщені дистантно. Пор. речення, в якому означально-часове відношення між частинами: що тратиле(м) **в то(й) ча(с)**, **ко(г)да** поби(л) Зу(р)ма(н) слугу моего (1717, 22) – у цьому прикладі корелят **в той час** уживається безпосередньо перед **когда**. Водночас варто зауважити, що сполучення **в той час** не становить з **когда** єдиного сполучникового виразу, у таких реченнях наявність опорного іменника з темпоральним значенням зумовлює появу означального відтинку.

Крім корелята **в тот час**, трапляються також **в то время**, **в ту пору**, **в тѣ пори**: **когда** виправа була козакомъ под Самар ити <,> **в то время** и Никита Гуриненко со всѣмъ надлежащимъ приборомъ <,> во онии походъ ити нарядилъся (ДНРМ, 1728, 180); **в ту пору**: А **когда** ж он ухватил мене за груди <,> **въ ту пору** и я, покинувши палицю <,> и его вѣхвалит за груди (1733, 263); **в тѣ пори**: А **когда** прибудеть мо(й) мужъ з Глухова, **в тѣ пори**, по и(с)правки пи(с)менно(й), бѣм. м. пѣну о тѣхъ озерахъ о(т)вѣта учини(т) не о(с)тави(т) (П. л., 1745, 109). У таких реченнях одночасними дії підрядних частин є щодо часового відрізка, позначеного спеціалізованими обставинами. Наприклад, у реченні **Когда** же оная жени моей дочерь сказала, что оная нежива <,> **то в ту пору** побѣгъ я с под хати прямо на Къриву Руду (ДНРМ, 1740, 291) дії послідовні – спочатку *сказала*, потім *побіг*. Проте за допомогою співвідносного сполучення **в ту пору** наголошено на тому, що вони відбувалися в одному часовому зрізі: часова відстань між ними взагалі стирається. Схожі приклади і зі сполучником **як**, у яких ужито корелят **того часу**: **Як** правѣ окарѣчилъ був на ногу Василь Археменко й велми на ногу хоровал, **того часу** почал минѣ говорити (АП, 1712, 242); недавно **як** вибѣгла овечка з гумна й побѣгла у той кут, ... и там **того часу** овечка й пропала (244).

Так само, як і сполучник **як**, **когда** ужито і для вираження послідовних дій: А **когда** отпочили его лошади, **то** оной ходилъ з сѣчовим козакомъ Прокопомъ Дубровою за добичу лисиц (ДНРМ, 1745, 307); И **когда** оны о себѣ обявили, что запорожцы, **то** онъ, капитанъ, сойшовся с ними (1745, 307); И **когда** совсѣмъ управитъся <,> **то** нехай и кужель пряде(т) (П. л., 1753, 124).

Обмежено трапляється сполучник **когда** у значенні "з того часу як", причому часова відстань між діями може бути конкретизована: что **осмій год тому імѣется**, **когда** он, Иван, з согласіем жони й сина своего, лѣс его власній, ... продал Никитѣ Ілченку, мешанину Пиратинскому, за певную сумму лѣчби

малоросійської золотих сто, руками его одобранних (АП, 1731, 367); А впослѣ того у три днѣ, когда муж еи ехалъ изъ села Александровки до села Юсковецъ, тогда тотъ Кучер у мужа еи Семена бралъ молотокъ, мѣдь плескать (ДНРМ, 1733, 258); от 25-го же декавр. до марта 2-го, когда сѣна уже совсѣм не стало, пишисляется дней 67 (ЯМ, 1735, 11). Трапляються випадки, коли у конструкції з відповідним сполучником важливішим із погляду мовця є не період, що минув з часу дії підрядної частини, а сама дія: что пѣнь Борсукъ завладѣль себѣ в подданство Никиту Гуценка от того часу, когда matka его, Гурикова, пошла за посполитого человекѣка (ДНРМ, 1728, 180-181). На початковому моменті дії наголошується за допомогою сполучення **от того часу**, сам сполучник цього значення не виражає. Отже, сполучник **когда**, на відміну від **як**, обмежено вживався у реченнях, де наголошується на початковому етапі дії.

Для наголошення на незначній часовій відстані між діями (їх швидкому слідуванні), у головній частині вжито, як і в реченнях зі сполучником **як**, прислівник **зараз**: А когда казалем пострашити, зараз Хведор, син Пилипов, лицом вернул талыра битого й признал (АП, 1713, 251); А когда онъ, Марковичъ, началъ въ городѣ Ромнѣ строитисъ <,> тогда заразъ велѣль строение ихъ з одного пляца знести пречъ <,> и самих зогнатъ (ДНРМ, 1728, 202); Когда покажется карбункул, то ест димениця, зараз треба кров з руки пустит и около тоей дименицѣ постѣкти тѣло пушадлом (ЯМ, 1739, 254).

Як видно з наведених прикладів, найпоширенішими корелятами зі сполучником **когда** виступають **то і тогда**. Аналізовані пам'ятки засвідчують різні варіанти співвідносного **тогда**: *тогда* – А когда Зеленській, наставши полковникомъ лубенскимъ, зачалъ былъ домомъ строитися <,> тогда купиль въ покойного отца моего тотъ дворъ з строениемъ (ДНРМ, 1728, 201); *тогда* – А когда уже проламали кулле в двор и стали бит Урмѣнича, витягши з двора, тогда он, Урмѣничъ, велѣль синову своему боронит (1732, 245); *тогда* – же одного часу, когда був Андрѣй Тригуб в Годуновцѣ селѣ, и подпивали в Степури Годунувского, тогда Нечипор Лисенко Годунувский з нѣяких причин почал лаяти на Переваруху (АП, 1712, 243-244); *теди* – а когда писалем до старшины волосковской, теди од тол врядовне одписано (1715, 280); *когда* м[и], – мовит, – пиво пили зъ Павлом Редкою в шинку Телецкой, теди по часѣ пришол туда жъ къ нам Выскварка, а потомъ Ярема Винниченко (ДНРМ, 1709, 35). Ю. Ф. Касім так пояснює ці варіанти: "Огласовка ТЕДИ явно польська (порівн. польське *wtedy*), а варіанти ТОГДИ, ТОГДѣ, очевидно, відбивають живу розмовну мову; варіант ТЕГДИ є, мабуть, контамінацією ТЕДИ і ТОГДИ" [16: 123]. Приклади з говорів української мови підтверджують думку дослідника, зокрема, засвідчені такі варіанти: то йак уже зачала би́тва / то тогди ўже ни йшли (ГУМ, Тернопіл. обл., 269); а ті тегди йак ўздр'їли / шо в'їн знайти закури́ў / та кажи уг'їкаймо (ГУМ, Югосл., 575).

Ще одним загальночасовим сполучником є **как**, що також трапляється в пам'ятках аналізованого періоду, проте значно рідше, порівняно з **когда**. Функціонування цього сполучника в аналізованій період не можна розглядати як вплив російської мови, адже він відомий ще староукраїнській мові XIV – XVII ст., зокрема його і з часовим значенням фіксує Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. [17: 1: 464] і Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. [14: 14: 17-18].

Щодо особливостей конструкцій із цим сполучником, то можна зауважити переважання речень з різночасними відношеннями між частинами, а також переважне вживання у головній частині співвідносних слів. Зокрема у документах матеріалів сотенних канцелярій вживається корелят **то**, разом з яким може виступати **в то время, тогда**: Но токмо <,> **какъ** в Очаковскомъ походѣ синь его былъ <,> **то в то время** с козаками всякіе повинности онъ, Копка, отбуваль (ДНРМ, 1742, 298); Но токмо **какъ** синь его под Очаковомъ в походѣ билъ<,> **то тогда** онъ, Копка, с козаками малодѣвциками всякіе повинности отбуваль (1742, 300); Отколь его **какъ** отпущенно <,> **то** оставленніе шест вятеровъ и сѣтка тамо і пропали (1755, 335).

Як і з іншими аналізованими вище сполучниками, підрядна частина з **как** може конкретизувати обставину в головній частині: *Наве(с)нѣ, какъ* время буде(т) в поле пуша(т) на па(с)тву бидло або всякой скоть, пошмаруй тѣ пски и ногу всякому скоту (ЛГП, 55).

Обмежено трапляється сполучник **как** і в реченнях зі значенням "з того часу як": А назад тому годов сь чотири <,> **какъ** она служила въ мѣстечку Ічнѣ, у Галки Дяконихи, жителки тамошной, годъ (ДНРМ, 1742, 300).

Загалом цей сполучник не був продуктивним у XVIII ст., у пам'ятках переважають речення з властивим розмовній мові сполучником **як**.

Менш уживаним, порівняно з **як** і **когда**, в аналізованій період був сполучник **коли**, один з найпоширеніших у сучасній українській мові. Зафіксований він лише у лікарських і господарських порадицях, натомість майже не функціонує в діловій мові й листуванні². Наприклад: потомъ на тоє мѣстце муки яч(мѣн)ой теплою приложить, **коли** уже ропа мягка будетъ (Кн., 69); Не потреба на той часъ, **коли** на дзжуму хорують, опиватися трункомъ (72); На той часъ, **коли** дзжума пануєть,

² Трапляються, проте, умовні складнопідрядні речення з **коли**: а **коли** не ѡ(т)даду(т) то прошу по(з)воле(н)ня по(г)рабьт (П. л., 1717, 22); **коли** хоче(ш) за зво(н) ѡправдится, то са(м) собою не ѡправи(ш)ся (1723, 37).

стерегтися, як можна, аби в сукняной сукманѣ не ходити, тилко во всѣмъ полотняномъ (73). Так само, як і зі сполучником **як** сполучення **на той час** з **коли** функціонує як співвідносне сполучення і сполучник (другий приклад, причому в цьому реченні завдяки їхньому контактному розміщенню наявний означальний відтінок), а також як єдиний сполучниковий вираз (останній приклад). У наведених прикладах дії одночасні, на що, крім співвідношення дієслів-присудків, указує сполучення **на той час**. З цими співвідносними сполученнями у Книжиці вжито і сполучник **когда** (засвідчено лише 3 приклади): **Когда** ся конь охватитъ збожемъ, **на той часъ** падаеть о землю и надметъ ему боки (60); треба памятати, дабы **въ той часъ, когда** одна лопатка хора куруеться, **всѣ** лопатки здоровіи от споду тлустостію намащены бывали (61); **Въ той часъ, когда** конь на миши хоруеть, буваеть, же конь не пускаеть мочи (62). Така однотипність прикладів свідчить про синонімічність сполучників **коли** і **когда**.

Трапляються лише 2 приклади з конструкціями, в яких послідовні дії (слідування): а **коли** зберешъ аж до конца ухналя, заразъ кровь потече (Кн., 64); того порошку, **коли** ся песь уже сказивъ, розробити зъ масломъ и хлѣбомъ свѣжимъ и поробити зъ него галочки якъ перець и кидати псови скаженому на день единъ по десять або по пятнатцять ра. чрезъ сѣмъ день (72). Отже, сполучник **коли** у писемній мові XVIII ст. був непродуктивним.

З-поміж загальночасових сполучників в аналізований період засвідчений і полонізм **кгда** (**гди**). Цей сполучник найчастіше вживається у Пирятинських актових книгах, здебільшого в документах, датованих кінцем XVII ст. і початком XVIII ст. У мові документів сотенних канцелярій і ратуш речення з цим сполучником також переважно трапляються в документах початку XVIII ст., тому можна говорити, що в цей період його поступово витісняють інші сполучники загальночасового значення, зокрема **як** і **когда**. При цьому дослідники виокремлюють такі його особливості, порівняно з **як**: найчастіше сполучник **кгда** трапляється в стандартних зворотах і виразах, властивих для актових документів та слугує для передачі різночасних дій [16: 113].

Позначувані дії в аналізованих пам'ятках здебільшого різночасні діями: **Кгда** тепер мешкалци Кейбаловские о таком законопреступствѣ нашом ѿ безблагословенном мешканнѣ сложили обговор, **так зараз** Луцик мене оставил и пошел гдесъ и не вѣдаю (АП, 1703, 210) – (швидке слідування); Где **гдыс**мо на прозбу ихъ, до Коробковъ зѣхали <> **теды** ѿтць Григории и Маѣимъ Коробковъ становили пред нами, урадомъ, людей посторонных: Кирилу Ковалю <> Лавърина Кукару <> Стефана Пищика, мещан любецких, людей старожитныхъ (ДНРМ, 1701, 23); Потим, **кгда**смыо правѣ пришли до его ж въ сѣнци <> **теды** тот же сердюкъ знаишоль <> в сѣнцах его шнурокъ рябенъкий (1708, 33); на попелъ, **кгда** добре вигори(т), всипъ до того попелу горячого сѣрки утертой то(ль)ко, колко попелу (ЛГП, 80). На послідовність дій указує співвідношення дієслів-присудків, це переважно форми минулого часу доконаного виду.

Лише кілька прикладів з одночасними діями: **кгда** одного вечера по Воскресении Христовом стоялисмо двое нас з Иваном Емченком на улицѣ, **теды** он почал мене побужати до того (АП, 1702, 202); **Кгда** такій гузѣ починаю(т) виростать, шоден(н) натшо гризти его зубами (ЛГП, 68); А **гды** лѣтъ дорастаю(т), бывають скупыи и богатыи, дѣховны(м) еднакъ суть прихилныи (115).

Так само, як з іншими сполучниками найзагальнішого часового значення, у головній частині можуть виступати кореляти, що уточнюють значення сполучника: Чтoby скують лучши(й) справовало тое зеліе, мѣеть збиратися **в(ъ) той ча(с), кгда** еще молодое и соку еще полное, не колючое (ЛГП, 58); Возми витриолумъ венерись, то е(ст) гришпану дистиліованого, колко хочешъ, спали его **на той ча(с), гди** бѣнце преходить знакъ Л(ъ)ва (83); Antony есть, **на той ча(с)** та(к) ся назива, **кгда** ча(ст) яка тѣла любо з рани, любо з вреду почнется псовать и смердѣть (86-87).

У пам'ятках трапляються, крім загальночасових, і спеціалізовані сполучники, зокрема **поки**, **поким**, **пуки**, **пока**, **покол**, **поколя**, **покамест**, **покамѣст**, **покамест**, **покамест**, **доки**, **нім**, **аж**. Їхня кількість, порівняно з проаналізованими вище, менша, водночас особливістю є широка варіативність. Ця група сполучників слугувала для передачі двох значень: 1) "протягом того часу, як" – позначення періоду тривання головної дії; 2) "до того часу, як" – позначення кінцевої межі головної дії, причому друге значення переважає. Найпоширенішими сполучними засобами цієї групи є **поки**, **покол** і **поколя**. Загалом засвідчені такі сполучники:

1) значення "протягом того часу, як": **поки** – аби нѣчого тамъ не затекло и не залѣзло землѣ або гною **поги**, **поки** воль стояти здорово самъ не будетъ могти (Кн., 69); **поки** мясо жабяче тепле, **въ той часъ** лѣпше прикладати (73) (особливістю цього речення є наявність співвідносного **в той час**, за допомогою якого наголошено на одночасності дії головної і підрядної частин); **покол** – а генерал маіорское з тамошних доходов дополнит, и впред, **покол** он будет тамо обрѣтатся, видавати (ЯМ, 1740, 331); **поколя** – А самъ Іваниця началъ бити мене канчукомъ без милосердия и билъ <> **поколя** ему схотѣлося (ДНРМ, 1728, 192); **поким** – а он, Пилип, не знаючи, что сини его покрали тое, платил за все жонѣ своей, **поким** довелосъ (АП, 1713, 253) (прикладів з таким значенням сполучника мало);

2) значення "до того часу, як": **поки** – А Леско **встался** и **посидѣль** в хатѣ, **поки** люде стали приходитъ (ДНРМ, 1752, 325); **Поки** гарачка не припадеть по укушѣню, нехай **человѣкъ** укушаній сокъ з листя ясинового **уствѣ**аного витисне и **випіе** з виномъ (Кн., 74); **поки-мь** – зачимъ **вспокорствено** прошу <, > **вашего** панского на себе **помилованія** <, > **пождати** **дотоль**, **поки-мь** да(с)тъ **богъ** **горѣлку** позбути (П. л., 1723, 30); **пуки** – Того жъ **мѣ**(с)ца **ноемврия** **ѡ**(т) дня **нѣ** [18] моря **всѣ** оуспокаются, и **стоять** тихо воды ихъ, **такъ** **долго**, **пуки** птахъ, названны(й) **Алцѣвнъ**, сплодить и **выведе** **дѣти** (ЛГП, 118); **пока** – в **яком** оное **куренія** вина **запрѣ**щеніе **показано** в **Сѣвской**, **Бѣлгородской**, **Воронѣжской**, **Шацкой**, **Тамбовской**, **Елецкой** провинціях и в **других** **Воронѣжской** и **Бѣлгородской** **губернѣй** **мѣ**стах и в **Малой** Россіи и в **Слободскихъ** **полкахъ**, **пока** **збор** и **покупка** **провіянта** к **Днепровой** и **Донской** **експедицѣям** **окончается** и **магазини** **наполнены** **будут** (ЯМ, 1738, 193); **покол(ъ)** – а **од** того часу **завше** **бувало** **ночної** **доби** до мене **ходитъ**, **й** **коло** хати **потол** **ходитиметь**, **покол** я до его з хати **вийду** и **грѣх** **учиню** з ним (АП, 1709, 232); И **заразъ** его **подвѣ**нуло, и **быль** **несвѣ**жъ **потолъ**, **покол** **умре** (ДНРМ, 1741, 295); И **такъ** **чини**(т) и **болшъ**, **по(ко)л(ъ)** **хороба** **досконало** не **улѣ**чи(т)ся (ЛГП, 37); **поколя** – **чтобъ** ему въ **всякой** **потребѣ** **моеи** **послухат** мене, **поколя** **отдаст** **оние** **гроши** (ДНРМ, 1728, 189); **покамест** (**покамѣст**) – **чтоб** **были** во **всякомъ** **обереженіи**, **покамест** **мир** **опублѣ**кується з **Портою** **Атаманскою** (ЯМ, 1739, 307); **чи** не **возможно** **будеть** **ва(м)** **почека(т)** **денегъ** **Федору** **Зубрѣ**цкому, **покамѣс(т)** я **получу** **о(т)** **мужа** **моего** из **Санк(т)-Петербурха** **извѣ**стіе (П. л., 1758, 130); **покамест** – А **покамест** **доишла** <, > – **аж** **Трохим** зъ **жункою** **ѡ**т **Матвѣ**я **идут** (ДНРМ, 1733, 264); **покамот** – И **биль** **несвѣ**жъ **потол**, **покамот** **умре** (1741, 294). Як видно з наведених прикладів, у реченнях ужиті різні співвідносні слова, що слугують для увиразнення обмеження часу дії головної частини дією підрядної.

У пам'ятках зафіксовано речення, в яких у підрядній частині поряд з цим сполучником уживається частка **аж**: Потимъ **знову** **смарованія** **чинили** и **холодное** **клали**, **поколя** **ажъ** **оттухло** (ДНРМ, 1728, 194); **однако** же **онъ** не **велѣ**ль, но **стояль** **при** том, **покамест** **ажъ** [з] **п**<:>. **Неижсаловою** **засорился** (1731, 234); и **такъ** **кожного** **дня** **чини** **завсегда**, **ажъ** **поки** **перестане** **слюзъ** **ноздрами** **скидати** (Кн., 59); и **тими** **обыдвома** **такъ** **довго** **крутити** **треба**, **поки** **ажъ** **кровь** **зыйде** (60); И **ежели** **за** **еднимъ** **разомъ** не **соиде**, **повтори**, **поки** **а(ж)** не **викоренишь** (ЛГП, 43). Частку **аж** А. П. Грищенко називає "спеціальним засобом підсилення часової межі тривання дії або стану головного речення, зокрема її максимального віддалення" [18: 385]. В останньому прикладі вжито частку **не**, що також виступає факультативним засобом "підкреслення обмежувальної темпоральності" [18]. М. С. Семенюченко, досліджуючи складнопідрядні речення часу сучасної української мови, кваліфікує частку **не** або як "підсильну", або як "заперечну". Так, якщо частку **не** можна вилучити з речення, то вона заперечна, якщо ж її вживання факультативне, то – підсилювальна [13: 272]. В аналізованому складнопідрядному реченні частка **не** виступає як підсильна.

У реченнях можливе поєднання сполучника **поки**, підсилювальної частки **аж** і співвідносного **поті**: **налій** **води**, **вари** на **новой** **ри(н)кѣ** **поті**, **поки** **а(ж)** **вода** **сильварить** (ЛГП, 48); **придай** **еще** **поболшъ** **огня**, **по(д)жаривай** **поті**, **поки** **а(ж)** **курится** **непре(с)танно** (52).

Частка **аж** може набувати і сполучникової функції, виступаючи разом зі співвідносним словом або без нього: И **то** **поті** **дѣ**лати, **ажъ** **тіи** **миши** **змягкнутъ** и **отѣ**къ **выйдетъ** або **вितече** (Кн., 62) (тут ужито співвідносне **поті**, що властиве реченням зі сполучником **поки**, що й свідчить про синонімічність **поки** й **аж**); а **усмаживши**, **прикладай** на **золзи** **якъ** **найтеплѣ**йше **хоць** **бы** и **гараче**, **абы** **конь** **стерпѣ**ти **могль**, **чрезъ** **кѣ**лка **день**, **аж** **гудзи** **змягкнутъ** (63); **назавтре** **вари**, **а(ж)** **половина** **википи(т)**, **процедивши**, **сховай** (ЛГП, 38). У наведених реченнях, як і в більшості прикладів, аналізований сполучник має значення "до того часу, як". Не виявлено прикладів з часткою **аж** у реченнях зі значенням "протягом того часу, як". У кількох конструкціях засвідчене вживання корелята **так** **долго** (**так** **довго**): И **тѣ**м(ъ) **возми** **рѣ**пи **свѣ**жой **якъ**найста(р)шой, **вари** ю **в(ъ)** **водѣ** **любъ** в **бѣ**ломъ **пивѣ** **та(к)** **долго**, **а(ж)** **буде** **че(р)вона** **поливка** (ЛГП, 59); и **такъ** **долго** **мѣ**шай, **аж** **загустѣ**, **приливаючи** **потроху** **оцту** (86); и **такъ** **довго** **тую** **заволоку** **держати**, **ажъ** **волосѣ**нь **перегніе** (Кн., 61). Корелят **так** **долго** (**так** **довго**) **певною** **мірою** **дозволяє** **розглядати** **відношення** **між** **частинами** **як** **обмежувальної** **одночасності** – "протягом того часу, як".

Лише двома прикладами засвідчене вживання сполучника **доки**. В обох реченнях зі сполучником **доки** **часове** **значення** "до того часу, як": **тільки** **до** мене **пришол** **що** **живий**, **й** **просилс**я **през** **який** **час** **перебавитись**, **доки**, **мовить**, **до** **здоровя** **прийду** (АП, 1703, 208); и **тимъ** **медомъ** **тіи** **галочки** **шмаруй** и **натщю** **коневи** **въ** **горло** **клади**, **попихаючи** **пальцями**, **доки** не **полкнетъ** (Кн., 65). Трапляється також сполучник **докол**: **Сиди** **ж** **потол** у **путѣ** **желѣ**зномъ, **докол** **Гарасимъ** **от** **пѣ**на **приедеть** (ДНРМ, 1728, 186-187).

Синонімічним **доки**, **поки**, **аж** є і сполучник **нѣ**м [19: 50]. Проте він не був продуктивним, трапляються з ним лише три приклади: **Нѣ**мъ **воли** **въ** **дорогу** **гнати** **будешъ**, **смолою** **рѣ**дкою **ратицѣ** **всѣ** **кѣ**лко **днями** **впередъ** **понамазуй** и **въ** **дорозѣ** **тоежъ** **самое** **що** **день** **чини** (Кн., 67); **Рано**, **нѣ**мъ **выйдетъ** **человѣ**къ на **дворъ**, **нехъ** **возме** **два** **орѣ**хи **волоскихъ** **сухихъ**, **двѣ** **фѣ**ги **чи** **смоквини** и **двадцять** **листокѣ**въ **рути** и **солѣ** **тільки** **що** **перець** **заважить** (72); **потомъ** **до** **того** **примѣ**шай **попелу** **просяного** и **до** **купи** **злучи** на **массу** и **то** **въ** **стоячой** **водѣ** **чи** **въ** **озерѣ** **напередъ** **двома** **годинами**, **нѣ**мъ **сѣ**ти **въ**кинешъ,

утопи (74). У наведених реченнях сполучник **нѣм** має значення "раніше ніж", власне з цим значенням він функціонує у польській мові [19: 50].

Лише одним прикладом представлений сполучник **закі**: а ищи, кобы в(ъ) пер(ъ)шу пѣтницю м(ѣ)ца, а воды пріню[с]ши, **закі** днь не буде, **закі** птахи сѣ не рушѣ(т) (ЛГП, 104). Цей сполучник є діалектним [15: 109]. Є. Рудницький у статті "Зложене речення в гуманських діалектах" (1929) зауважує, що цей сполучник відмирає, натомість усе більшого поширення набуває **поки** [20: 228]. На думку дослідника, "речення із *заким* визначає подію, пізнішу від події, що визначена в головному реченні" [20: 228]. Сполучник зберігається і в окремих говорах української мови, зокрема трапляються такі варіанти цього сполучника: там будеш йіу / пиу / там читау соб'і / лижау / **зак** той ден' перейди (ГУМ, Тернопіл. обл., 252); бе"ли й бе"ли // **зак'іу** вони ўти"хли (ГУМ, Чернів. обл., 345); **Заким** дружочок зібрала, Темна ніченька обняла; **Закім** приїхав, то й ніч стала³.

Для передачі швидкого слідування дій в аналізований період найчастіше вживався спеціалізований сполучник **скоро**, меншою кількістю прикладів представлений **тільки** (**як тільки, скоро тільки**): й **скоро** тии козаки от нас отъехавши, я ему стал говорити так (АП, 1703, 227); И **скоро** свѣли <,> аже въ самой скорости Зѣнець Сподинейко приехал с торгу просто до шинку (ДНРМ, 1732, 254); Садити ихъ потреба на весну рано, **скоро** снѣгъ згине (Кн., 77); **Скоро** спалится, зотри суптелно, дай в тепломъ пивѣ на разъ драгму (ЛГП, 60).

Здебільшого у конструкціях з цим сполучником уживаються співвідносні слова, що посилюють його значення, зокрема такі: **зараз** – и **скоро** знайшли гроши, **зараз** Прокопиха прибѣгши ухватила гроши из капшуком и с того капшука витрусила гроши у пелену, а капшук за пазуху укинула (АП, 1701, 183); И **скоро** винесли, **заразъ** в сѣнцахъ, при Бѣлану, Герасимъ і сканал (ДНРМ, 1729, 211); **то** – а **скоро** прииде, **то** какъмога старатися будемъ, чтобы к вамъ прислать (П. л., 1743, 102); **так** – **скоро**, мовлять, ми тое у своем дому знайшли, **так**, взявши зараз, на гумнѣ угорнувши у гнуй, испалили (АП, 1703, 224); **в той час** – яке сукно, **скоро** куплено буде(ть) <,> **в той часъ** и присилайте сюди, в до(мъ) нѣшъ жуко(в)ски(й) (П. л., 1737, 84).

Трапляються конструкції, в яких поєднано кілька співвідносних слів: и **скоро** виехалъ з Глухова, **то** **зараз** зостал задержан под караулом и удержан до свѣта вовторкового (ЯМ, 1738, 225-226); **скоро** мы стали лагером, **то** **зараз** явилис по боках и позадѣ по горах турки и татаре великое число (1739, 282); **скоро**, мовить, викрав комору у Мирона Чаленка, **то у тот час** **зараз** принюс до вас полотна сорок локот й жупан (АП, 1703, 224); Что учувши, оная Бутиха **скоро** двери сѣнечние отчинила, **то** другие его товарищи, Цисарскій, Харко Запорожець, Иванъ Литвинъ і Чорній <(:> ... <:)>, **того жъ часу** кинувшис в тѣ сѣни и повязавши тамо оную Бутиху и ея сина, забрали пожитки (ДНРМ, 1756, 344).

Зафіксовано лише два приклади зі сполучником **тільки**: **тільки** ж я улѣзла у грубу, **зараз** он, вихопившися з свѣтлицѣ, й ухопив мене за ноги (АП, 1702, 194); **тільки** ж я почав назад ворочатися, **аж** она небожка почала мене усиловне тягти за собою (1703, 214). У першому реченні співвідносним з **тільки** виступає прислівник **зараз**, у другому – крім сполучника, в наведеному реченні виступає підсилювальна частка **аж**.

У пам'ятках виступають переважно складені сполучники **скоро тільки** (**тільки скоро**), **як тільки** (**только, только, тілко**), **як скоро**: Которіє **скоро тільки** пошли <,> онъ, Бубенко, мовиль намъ такъ (ДНРМ, 1714, 65); Якие **тільки скоро** плахти она Голотиха показала, **внет** **зараз** ми оние плахти познали, яко власние свои, а в тот час покрадение (АП, 1703, 211); **Якъ тільки** паскудникъ въ очахъ постережешъ, **заразъ** коневѣ прѣснимъ медомъ теплимъ очи помажъ (Кн., 62); ибо **от того времени, якъ** **только** мы перебралис через Днѣстр, **то** начали они перевозитис к Дунаю (ЯМ, 1739, 284); **Якъ тільки** миши погинуть, варити дерево гваякъ, ... и лити ему въ горло (Кн., 62); **Якъ тільки** тое постережешъ, кровь якъ найлѣпше руками витисни, а оцтомъ зъ сѣлло промый и приложи грѣнку (64); **и в тот час** той знак й незажил еще, **як скоро** пришли до двора Ющишиного (АП, 1701, 193); **Якъ скоро** мы прійшли на становиско, **то** учинился алярмъ в лѣвой сторонѣ (ЯМ, 1739, 279). Як видно з наведених прикладів, з цими сполучниками вживалися ті ж самі співвідносні слова – **зараз, то, в тот час**; лише слово **внет** зі сполучниками **скоро** і **тільки** не вживаються.

Зрідка трапляються в пам'ятках і сполучники-церковнослов'янізми, зокрема **кгда** і **дондеже**, однак їхнє вживання вкрай обмежене.

Отже, найпоширенішими сполучниками у пам'ятках XVIII ст. виступають **як, коли, поки, скоро, аж**, уживання яких є свідченням впливу розмовної мови, **когда** як наслідок впливу російської мови та **кгда** – сполучник-полонізм, який функціонував переважно на початку XVIII ст. і був наслідуванням попередніх традицій актової мови. У цей період активізуються іменниково-займенникові та іменниково-займенникові сполучення з прийменником, які уточнюють значення сполучника, зокрема загальночасового **як**, що засвідчує становлення складених гіпотактичних сполучників. Такі сполучення

³ Два останні приклади цитовані зі статті Є. Рудницького "Зложене речення в гуманських діалектах" // Український діалектологічний збірник. Кн. II. – К., 1929. – 228 с.

дозволяють однозначно кваліфікувати відношення між предикативними частинами, Водночас структура складнопідрядного речення стає все більш рухливою, тобто трапляється пост-, пре- та інтерпозиція підрядної частини. **Подальші наукові дослідження** можуть бути спрямовані на з'ясування особливостей мови XIX ст. порівняно з аналізованим періодом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1982. – 528 с.
  2. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол : [літературно-лінгвістична монографія] / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1–2. – 192, 520 с.
  3. Бойчук М. К. Періодизація історії української мови / М. К. Бойчук // Питання історичного розвитку української мови : [праці Міжвузівської наукової конференції, що відбулася в Харкові 15-20 грудня 1959 року, присвячені V Міжнародному з'їздові славистів]. – Харків : Вид-во Харк. держ. у-ту, 1962. – С. 57–64.
  4. Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 27–40.
  5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
  6. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.
  7. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–12.
  8. Жанри і стилі в історії української літературної мови / [Німчук В. В., Русанівський В. М., Чепіга І. П. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 288 с.
  9. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1979. – 143 с.
  10. Мозер М. Причинки до історії української мови / М. Мозер ; [за заг. ред. С. Вакуленка]. – Харків, 2008. – XVI. – 832 с.
  11. Курс сучасної української літературної мови : у 2-х т. / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2. Синтаксис. – 408 с.
  12. Булаховський Л. А. Союзы и союзные слова / Л. А. Булаховский. – К. : Радянська школа, 1947. – 44 с.
  13. Семенюченко М. Л. Складнопідрядні речення з підрядним часовим у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 "Українська мова" / М. Л. Семенюченко. – Полтава, 1969. – 298 с.
  14. Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. : у 28-ми вип. / НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича ; [відповід ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 14. – Львів, 2008.
  15. Мельничук О. С. Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. IV. – С. 80–121.
  16. Касім Ю. Ф. Часові підрядні речення в "Книгах третіх міських Пирятинських" кінця XVII – початку XVIII ст. / Ю. Ф. Касім // Наукові записки Одеського держ. пед. і-ту. – Одеса, 1960. – Т. XXV. – С. 109–132.
  17. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2-х тт. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.
  18. Історія української мови : Синтаксис / [Арполенко Г. П., Грищенко А. П., Німчук В. В., Русанівський В. М., Щербатюк Г. Х. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 504 с.
  19. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови : сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них / Л. А. Булаховський // Наук. записки Київ. ун-ту. – 1946. – Т. 5. – Вип. 2. – С. 31–74.
  20. Рудницький Є. Зложене речення в гуманських діалектах / Є. Рудницький // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. II. – С. 211–230.
- АП – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамільний архив. – К. : Типографія Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К, 1908. – Т. 6. – С. 1–388.
- ГУМ – Говори української мови : [зб. текстів]. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
- ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова України XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- Кн. – Книжиця для господарства. За вид. : Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. – ЗНТШ, 1915. – Т. 122. – С. 37–39.
- ЛГП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1984. – 128 с.
- П. л. – Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 127 с.
- ЯМ – Дневник Якова Марковича. Т. 4, 1735-1740 роки / видав В. Модзалевський // Джерела до історії України – Русі. – К. – Львів, 1913. – Т. 22. – 386 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.03. 2011 р.

Сулима М. П. Особенности функционирования сложноподчиненных временных предложений в памятниках XVIII в.

В статье проанализированы структурно-семантические особенности сложноподчиненных предложений с временными придаточными в памятниках XVIII в. разных жанров. Определены особенности функционирования собственно украинских и заимствованных союзов, в частности исследовано, с какими значениями функционируют соединительные средства в анализированных памятниках и какие соотносительные слова им могут соответствовать в главной части.

Sulyma M. P. The Semantic and Structural Peculiarities of the Temporal Clauses in the Documents of the XVIII Century.

The article deals with the semantic and structural peculiarities of the temporal clauses in the documents of the XVIII century. The peculiarities regarding the functioning of the Ukrainian and loan conjunctions are determined. It has been discovered with what devices the coordinating words function in the analyzed documents and what correlative words can correspond to them in the main part.